

Софія Предка

**Капелани українських збройних формувань
в Галичині 1914–1919 рр.
(за матеріалами спогадів польових духівників)**

Sofia Predka

Chaplains of the Ukrainian military formations in Galicia (1914–1919) (based on memoirs of military chaplains)

Based on memoirs of military chaplains, namely of the Greek-Catholic clergy, for the period of the World War I (1914–1918) and Ukrainian-Polish War (1918–1919), the paper analyzes army chaplaincy formation in Galicia and distinguishes key problems the priests faced due to the military actions. It is assumed that in the context of war priests performed not only their direct pastoral duties, but were also engaged in medical provision, settling military and sociopolitical issues, and caring for both militaries and civilians. As a moral shield protecting the Ukrainian military formations, chaplains endeavored to make the military feel at home and provided them with psychological support. Memoir and reminiscence literature also makes it possible to observe how new challenges and new people changed the priests and gave them experience unobtainable in peacetime.

Keywords: Greek-Catholic Church, World War I, Ukrainian-Polish War of 1918–1919, Ukrainian chaplains, reminiscences

На матеріалах спогадів військових капеланів – священиків Греко-католицької церкви періоду Першої світової (1914–1918 рр.) та українсько-польської (1918–1919 рр.) війн проаналізовано становлення інституту польових духівників у Галичині, виокремлено ключові проблеми, які виникали перед ними у зв'язку з воєнними діями. Стверджується, що священики в умовах війни виконували не лише безпосередні обов'язки як духовні особи, а й долучалися до праці у сфері медичного забезпечення, вирішення військових і громадсько-політичних питань, опікувалися не лише військовими, а й цивільним населенням. Як моральний щит українських збройних формувань, вони намагалися створити для воїнів відчуття дому, надавали їм психологічну підтримку. Мемуарна література також дозволяє простежити, як нові виклики та люди змінювали самих священиків, давали їм досвід, який неможливо здобути в умовах мирного часу.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Перша світова війна, українсько-польська війна 1918–1919 рр., українські капелани, мемуаристика

Перша світова війна, що принесла в життя галичан воєнні дії, смерті й поранення, матеріальні труднощі, руйнування, репресії та проблему біженців, наповнила новими смислами діяльність греко-католицького духовенства. У період російської окупації Греко-католицька церква, яка була одним із ключових чинників модерного українського націєутворення, зазнала репресій. Для Російської імперії вирішення церковного питання полягало в насаджуванні православ'я. Греко-католицька церква пройшла через насильницьку ліквідацію парафій, масові арешти, вбивства священників, ув'язнення митрополита Андрея Шептицького. Та водночас священники, які самі зазнавали бід воєнного часу, мусили ставати опорою для інших, додавати їм сил.

У подіях 1914–1921 рр. виникло нове явище в історії України – військове капеланство. До 1914 р. зустріти українського духівника у військовій уніформі було рідкістю. Більшість із них знаходились у великих гарнізонах австро-угорської армії, де кожен отримував гідну оплату праці, а згодом – пенсійне забезпечення. До обов'язків капеланів входило відправляти Богослужіння в неділі та свята, бути присутніми на присязі новобранців війська¹. Про те, наскільки змінилися обставини діяльності капеланів з початком бойових дій, згадував В. Лаба: «Крім воєнної поневірки та загрози для життя і пошести, болючим обов'язком полевого духовника було піддержувати бойового духа в вояків своєї частини. Особливо болючим стався той обов'язок під кінець війни, як вичерпувалися воєнні засоби і приходилось говорити винужділому воякові про вірність, відвагу, видержання аж до остаточної перемоги»².

Частина капеланів залишили по собі мемуари, у яких описали пережите на фронті – безпосередньо у воєнних частинах, під час боїв і зустрічей з місцевим цивільним населенням. Отець Володимир Кармазин писав, що спогади – це «все те, що залишилося в душі з життя і ходить за мною як тінь, проситься записати, щоб не пропасти безвісти»³. Ці спогади є важливим історичним джерелом, яке показує сприйняття засадничих питань людського життя в межових ситуаціях, тими, хто мусив пропускати через себе біль, проблеми і духовні пошуки інших людей. Метою цієї статті є джерелознавчий аналіз мемуарів капеланів УСС та УГА, визначення їх ключових сюжетів, специфіки та відповідей,

які вони намагалися давати на дуже складні питання, що ставила перед ними війна.

Українські історики торкалися проблеми мемуарної спадщини священників досліджуваного періоду в контексті ширших досліджень про історію військового капеланства. Найповнішим дослідженням на сьогодні є монографія Дмитра Забзалюка «Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ століття»⁴. Автор не лише подав інформацію про священників у контексті їх служіння капеланами, а й відтворив біографії та ввів у науковий обіг велику кількість мало-відомих документів. Схожої тематики стосується наукова розвідка Павла Ткачука «Капелани УГА на фронтах українсько-польської війни 1918–1919 рр», де проаналізовано чимало джерел, у тому числі спогадів військових духівників. Автор наголосив, що саме праця капеланів стала основою християнських та патріотичних підвалин українських збройних формувань.

Становище Греко-католицької церкви в період Першої світової війни вивчали Андрій Заярнюк і Василь Расевич⁵. Науковці розглядають духовенство не лише як окремих соціальний стан, а й як ключовий чинник кристалізації національної ідентичності в Галичині. Наголошуючи на важливості та впливовості діяльності капеланів, дослідники зазначають, що подекуди їх кількості було недостатньо для забезпечення духовних потреб українського війська. В основу цієї праці вони поклали щоденник о. М. Садовського, який є інформативним історичним джерелом для вивчення Греко-католицької церкви початку ХХ століття.

Спогади представників духовенства традиційно вирізняються на тлі інших джерел цього типу. Для них характерна специфічна мова викладу, більш розлогі оповіді, часті звернення до Бога чи неба як символу вищих сил. Зазвичай автори починають писати мемуари у зрілому віці. Це передбачає підсвідоме чи усвідомлене бажання подати інформацію з точки зору людини, яка наділена життєвим досвідом і може трактувати події в найбільш сприятливому для читача форматі. Особливо це відчувається при порівнянні спогадів зі щоденниковими записами.

Ключова характеристика особових джерел, авторами яких виступали капелани – емоційність, яка у певних моментах переважала над фактологічною стороною записів. Це пояснюється не лише специфікою особистих якостей людини, яка багато років присвячувала себе церкві,

а й зовнішніми чинниками. Війна як подразник створювала закрите середовище, яке змінювало психологічний портрет людини, відкривало її внутрішню сутність і змушувало бути на крок попереду від власних страхів та упереджень.

Жертовність як спосіб зробити внесок для допомоги у скрутних умовах війни ставала найбільш очевидною характеристикою в роботі капелана. Виникнення цього явища спостерігалось у більшості епізодів з фронтового життя. Ця категорія відкривала в капеланах моральну стійкість, впевненість у своїх фізичних силах та відчуття того, що їх присутність є потрібною. Справжнім викликом для представника церкви ставала зустріч зі смертю, яка створювала необхідність щодня знаходити потрібні слова не лише для тих, хто на війні втратив близьку людину, а й для тих, хто був змушений ставати на шлях вбивства в бою.

Спогади кожного з військових капеланів мали певну специфіку, яка залежала насамперед від його індивідуальних якостей, сприймання подій, стилю писання. Так, до прикладу, спогади о. Петра Голинського⁶ (1892–1974) насичені роздумами й оціночними судженнями. Ще до висвячення, на фронті він служив у другій самбірській батареї легких гармат восьмої бригади. Сюжети, які описував автор, доволі складні для сприйняття. Дуже часто він згадував про моменти, коли доводилося прощатися з життям та з останніх сил боротися задля власного порятунку. Однак саме це дає для читача розуміння того, наскільки страшним явищем була війна і як вона випробовувала людину на міцність.

Теодор Чайківський⁷ (1888–1920), який описував події 1917–1918 рр., був духівником 6-ї бригади Першого корпусу УГА. Вищу освіту він отримав у Перемишльській духовній семінарії та Львівському університеті, а в 1911 р. був висвячений єпископом Костянтином Чеховичем. Його записи досить часто перериваються, однак окремі сюжети висвітлені дуже докладно, подекуди зі щоденною фіксацією подій. Для джерела характерна надмірна деталізація, що робить текст в окремих моментах надто насиченим та негативно впливає на сприйняття читачем. Автор описав численні переїзди, зміна середовища та умов проживання викликали в нього шквал емоцій і роздумів. Зважаючи на це, розгледіти за цим необхідну для дослідника інформацію стає важче.

Поморянський декан о. Володимир Кармазин⁸ (1899–1993) був висвячений у Львові лише в 1925 р. Виріс о. В. Кармазин у родині, де великого значення надавали релігійному вихованню дітей. Війна для нього стала одним із чинників, що вплинув на вибір духовного сану. Мемуари, що хронологічно охоплюють 1918–1919 рр., він писав уже після завершення військових дій, будучи відомим священиком. Це наклало відображення на манеру письма та спосіб подачі тексту, однак інформативність джерела від цього не втратилася.

Дорогу в Сибір проклала капеланська діяльність о. Івану Кипріяну⁹ (1856–1924). Він загинув від рук більшовицької влади, рятуючи російських дітей в одному з концтаборів, як польовий духівник став справжнім батьком для солдатів після загибелі власного сина. У спогадах, що розповідають про нього, о. І. Кипріяна називали «апостолом черні, який вірив, що у хвилини його смерті святі у небі дадуть йому чисту сорочку». Літопис його життя – це вияв найбільшої самопожертви, адже навіть поважний вік не завадив йому стати духовною опорою для українських вояків.

Загальні мотиви, які лягали в основу мемуарної літератури капеланів, були схожими. Найбільш виразно це проявлялося в наявності філософських роздумів, які адресували до «вищих сил». Для спогадів представників духовенства ця риса доволі характерна, однак в умовах війни її окреслювали специфічною лексикою. Успішні воєнні операції чи раптове одужання часто називали чудом, за яке обов'язково потрібно було подякувати Богу: «Чудесним способом Господь охоронив мене від тифу»¹⁰. Схожі твердження з'являлися у спогадах о. Петра Глинського, який вдалу переправу через річку вважав виявом Божої опіки: «Останніми зусиллями доплив я до берега, збудив у собі со-вершений жаль за гріхи і здався не Божу волю... Я був врятований. І знову відчув я особливий знак Божого Провидіння на собі. Знову прошу Бога, щоб дав мені нагоду віддячити за цей просто чудесний порятунок від смерті»¹¹.

У мемуарній літературі відображено чимало конкретних фактів про діяльність греко-католицьких священиків під час війни. Процеси створення українського війська, що розгорнулися на початку війни, знайшли своє схвалення серед представників греко-католицького духовенства усіх рівнів. Вони забезпечували не лише моральний тил

для національних збройних формувань, а й надавали матеріальну підтримку для придбання зброї та одностроїв. Так, о. Іван Дашкевич за власні кошти придбав для частини «Січові Стрільці II» спорядження і зброю¹².

Першим польовим духівником, покликаним до лав Легіону УСС, став о. Андрій Пшепюрський, про якого С. Шах згадував: «Записався похвальними нестертими буквами в історії українського січового стрілецтва»¹³. На перші бої в Карпатах він благословляв сотні Василя Дідушка та Осипа Семенюка, дбав про збереження в лавах українського війська традицій відзначення найбільших релігійних свят: «Тихим набожним шепотом понеслася свят-вечерня молитва, рідна коляда загомоніла повним голосом із сотки стрілецьких грудей... Довго в цю пам'ятну ніч лунали коляди і пісні, гримів і розливався стрілецький гумор»¹⁴. Після трагічних подій на Маківці о. А. Пшепюрський постійно перебував поруч з пораненими стрільцями, займався похованням загиблих, а згодом долучився до культурно-просвітницької роботи при Коші УСС. о. Іван Лебедович згадував про нього як «небуденного священика, що ціле життя і свої сили посвятив праці над піднесенням культурно-освітнього та господарського рівня свого народу»¹⁵.

Наступник о. Андрія Пшепюрського – о. Микола Їжак, отримав свячення з рук Митрополита Андрея Шептицького і вирішив стати капеланом. За спогадами жителів с. Чесники, від їжджаючи на війну, він поблагословив свого брата і заповів, щоб той вивчився на священика. Богдан Їжак за настановою закінчив Духовну академію, висвятився і продовжив пастирську діяльність¹⁶. Опинившись у лавах січовиків, о. Микола Їжак долучився до виконання своїх обов'язків з колосальним ентузіазмом. Він не лише був моральною опорою армії, а й займався військовими справами та вів роботу над упорядкуванням документів. У 1917 р. потрапив у російський полон, а через два роки загинув від тифу¹⁷.

Не менш знаковими постатями серед капеланів УСС були о. Юліан Фацієвич та о. Анатоль Базилевич. Перший походив зі священничої родини з-понад 200-літньою історією, а другого характеризували як «горячого патріота»¹⁸. Найбільш цінним було те, що вони особисто бралися до будь-якої справи, зокрема о. Ю. Фацієвич на кількох возах на Великдень привіз зібрані паски для стрільців¹⁹, а о. А. Базилевич, ма-

ючи приязні стосунки з Вільгельмом Габсбургом, сприяв налагодженню контактів січовиків та австрійського війська²⁰.

Новий етап у розвитку військового капеланства розпочався після Першої світової війни, коли Державний секретаріат ЗУНР ухвалив рішення про формування структури служби капеланів УГА. Під керівництвом о. Миколи Їжака 1 січня 1919 р. було утворено вищий орган польового духовенства Збройних сил – Зарядче Преподобництво, яке успадкувало функції Фельдвікаріату австрійської армії²¹. До компетенції цього органу входило керівництво усією структурою військового духовництва, питання матеріального забезпечення, правового захисту, кадрових проблем²². Одночасно о. Андрій Колята очолив Польове Преподобництво при Начальній команді Галицької армії, якому підпорядковувалися всі капелани. До новоствореної структури органів духовної опіки у війську входили також утворені у складі штабів галицьких корпусів референтури, які обслуговували окремі курені, сотні і батареї фронтних частин²³.

Мемуари священників, яким довелося продовжити служіння під час польсько-української війни, стали справжнім літописом подій того часу. Очікування від подій кінця 1918 р. у представників духовенства були різними, однак усі розуміли, що розвиватимуться вони дуже стрімко і передбачити наслідки буде важко. У спогадах о. П. Голинський писав: «Всім було ясно, що незабаром зайдуть якісь великі зміни на наших землях. Усі ми тих змін бажали, хоч ніхто з нас не здавав собі справи, що власне може прийти в найближчому часі. Кожен думав, що найгірше вже далеко поза нами, а те, що прийде, буде краще, ніж те, що бачили й переживали наші предки багато поколінь назад»²⁴.

У священника Володимира Кармазина Перша світова війна забрала брата, а він сам, будучи у підлітковому віці, лише спостерігав, як «матері й жінки зі сльозами проводжали своїх синів і чоловіків... Нам цікаво було приглядатися, як марширували на схід австрійські полки, але скоро вертали назад, а за ними сунули непроглядні маси російського війська»²⁵. Обравши для себе духовний сан, з початком українсько-польського протистояння він долучився до місії Червоного Хреста, опікувався вояками, хворими на тиф. Масштаби людських втрат були колосальними, «трупні небіжчиків лежали поскладаними в бараці, сотні хворих залишалися без належного нагляду»²⁶. Хвороба добралася і до священників, про що

писав о. Іван Кипріян. На кінець 1919 р. польових духівників відчутно не вистачало, померли о. Рибак, о. Твердохліб, о. Фецак²⁷.

Найбільшим шоком для о. П. Голинського також стали не військові дії чи полон, з якого він чудом врятувався, а побачені наслідки епідемії тифу. В ході однієї з поїздок він описував, як на кожній станції до потяга дочіплювали вагони з хворими і виносили померлих. Найбільш болючим спогадом став випадок, коли «на одній із станцій один з тих, що йому призначили виносити небіжчиків, пізнав у померлому рідного брата, якого від початку війни не бачив»²⁸. Проблеми з поставкою медикаментів від тифу часто лягали на плечі капеланів. Як згадував о. Йосафат Жан, цілі вагони ліків були затримані поляками і румунами²⁹. Він зазначав, що «по чотири години ходив денно по шпиталях-бараках, де ледви міг встромити ногу між хворих, щоб їх висповідати та заосмотрити святими тайнами»³⁰.

Не менш болючим питанням було служіння в таборах військовополонених. В італійських таборах довгий час перебував о. Іван Лебедович. В одному з таких, що розташовувався в комуні Кассіно, знаходилося понад 80 українців. Там, навіть в умовах ув'язнення, йому вдалося підтримувати святкову атмосферу на час релігійних свят: «Радісний Свят-вечірній настрій чергувався з тугою і сумом, що далеко ми від рідних, які тоді так дуже потребували нашої допомоги в боротьбі за свободу»³¹. Опис перебування у м. Модлін залишив о. Савин Дубрак. Більшість з тих, хто опинявся у таких місцях, не скаржилися, зазначаючи, що «особиста недоля не числилася і не йшла в тінь супроти всенародної катастрофи»³². В ув'язненні вдавалося діставати книжки та часописи, в таборі було споруджено каплицю. На Різдво капелан ініціював підготовку Вертепу, який кілька разів показували не лише для українців, а й для польського війська та їх вищого військового керівництва. Спогади о. С. Дубрак писав у старшому віці, однак для нього, особливо під час свят, «всі особи, місця і тодішні почування, якби живі стають перед очима, а щоб почути наше маєстатичне «Бог Предвічний» з уст сімсот полонених наших стрільців, що від сліз і хлипання стриматися не могли, варто було посидіти пів року в таборі інтернованих в Модліні»³³.

Не менш емоційні описи залишив о. Теодор Чайківський у щоденнику з часів служіння на теренах центральних областей України. Перебуваючи

на Полтавщині, він відзначав помітні відмінності у святкуваннях і поведінці військових. Особливо вразило його Водосвяття: «Некультурність народу помітна і тут. З фронту наїхало багато озброєних солдатів, що стріляли і тим наче б то хотіли піднести торжество хвилі. Але незважаючи на це, настрої був дуже плиткий. Не відчувається величі празника»³⁴. Він наголошував на проблемі з алкоголем серед місцевого населення, недостатньому рівні культури: «Таких гострих балачок, при тому нерозумних, не доводилось мені нігде чути»³⁵.

Процес становлення інституту українського капеланства був надзвичайно стрімким, що було зумовлено зовнішньополітичною ситуацією впродовж 1914–1919 рр. За короткий час греко-католицьке духовенство зуміло вирішити кадрові питання і підготувати священників, які могли виконувати свої обов'язки під час війни. Декларована компетенція капеланів, що стосувалася лише духовного супроводу, традиційно виходила за межі встановлених норм. На рівні з вояками їм доводилося брати участь у боях, надавати медичну допомогу, ставати містком між звичайними солдатами та вищим військовим керівництвом. Капелани були духовним щитом, батьківським плечем для сотень вояків, однак поза увагою залишалися їх власні переживання.

У мемуарах духівники прагнули приховати власні турботи, боячись проявити слабкість. Та це вдавалося не завжди, адже перебування у ворожих таборах, масові смерті тих, хто ще вчора зі зброєю в руках боронив їх власні життя, залишало надто сильний відбиток у пам'яті, який не зникав до останніх днів. Колосальними зусиллями їм вдавалося зберігати внутрішній спокій, налаштовувати на перемогу тоді, коли шанси були мізерними і вселяти віру в необхідність боротьби за державність, коли вона була втрачена. Капелани передавали біль війни, пронесений через власне сприйняття. Швидкоплинність подій навколо, необхідність зберегти власне життя та обов'язок стати порятунком для іншого, вимога покинути стіни церкви, щоб збудувати храм віри під обстрілом, – далеко не весь перелік того, з чим зустрілися священники на війні. Звичайні люди, які залишалися в тіні великих воєнних перемог, часто виступали тією силою, яка спонукала діяти, допомагала, подекуди стримувала, але ніколи не була байдужою. Вони завжди наголошували, що страх породжує невдачу, а кулі,

якими стріляє ворог, насправді у своїх руках носить Бог. Діяльність військових капеланів – це, без перебільшення, вияв самопожертви в ім'я інших людей.

- ¹ Забзалюк Д. Служба капеланства в Галицькій Армії (1918-1919) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 276-279.
- ² Лаба В. Українські полеві духовники наших пам'ятних днів // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 71-73.
- ³ Кармазин В. Спогади та статті. – Львів, 1991. – С. 4.
- ⁴ Забзалюк Д. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: ЛДУВС, 2012. – 188 с.
- ⁵ Зяярнюк А, Расевич В. Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні: політичні, культурні та соціальні аспекти // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Число 6. – Львів, 2012. – С. 160-192.
- ⁶ Голинський П. Богослови у роках визвольної війни // Альманах українських богословів. – Перемишль, 1937. – С. 147-163.
- ⁷ Чайківський Т. Щоденник // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 260-298.
- ⁸ Кармазин В. Спогади та статті... – 94 с.
- ⁹ Жаровський О. Отець Іван Кипріян. Життя і діяльність. – Львів, 2007. – 64 с.;
- Калинець І. Як написати казку // Кіно-Театр. – 1998. – № 1. – С. 38-40.
- ¹⁰ Дидик І. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 133.
- ¹¹ Голинський П. Богослови у роках визвольної війни... – С. 150.
- ¹² Литвин Р. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 94.
- ¹³ Шах С. Де срібнолентний Сян пливе. – Київ, 1999. – С. 42.
- ¹⁴ За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 134-135.
- ¹⁵ Пшепюрський А. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 193.
- ¹⁶ Коритко Р, Белей Д. Спогади (Чесники-давнє село Опільського краю). – Львів, 2005. – С. 58-59.
- ¹⁷ Пшепюрський А. Спогади.. – С. 136.
- ¹⁸ Фацієвич Ю. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 91.
- ¹⁹ Базилевич А. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 201.
- ²⁰ Литвин М. Військова еліта Галичини... – С. 196.

- ²¹ Футулайчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920). – Львів; Донецьк, 2000. – С. 60.
- ²² Забзалюк Д. Служба капеланства в Галицькій Армії ... – С. 277-278.
- ²³ Футулуйчук В. М. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл ... – С. 60
- ²⁴ Голинський П. Богослови у роках визвольної війни ... – С. 247.
- ²⁵ Кармазин В. Спогади та статті... – С. 9.
- ²⁶ Там само. – С. 12.
- ²⁷ Жаровський О. Отець Іван Кипріян... – С. 29.
- ²⁸ Там само. – С. 248.
- ²⁹ Жан Й. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 133.
- ³⁰ Там само. – С. 134.
- ³¹ Лебедович І. Спогади // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 166.
- ³² Дубрак С. Модлін // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 256.
- ³³ Там само. – С. 259.
- ³⁴ Чайківський Т. Щоденник // Лебедович І. Полеві духовники У. Г. А. – Вінніпег, 1963. – С. 265.
- ³⁵ Там само. – С. 266.